Journal of Linguistic and Rhetorical Studies
Volume 17, Consecutive Number 44, Summer (August) 2026
Pages 365-392 **(research article)**
Received: May 29, 2025 **Revised:** June 27, 2025 **Accepted**: June 29, 2025
Journal Homepage: **https://rhetorical.semnan.ac.ir/?lang=en**
This is an Open Access paper licensed under the Creative Commons License CC-BY 4.0 license.

On Some Words in Abū Nuwās's Fārisiyyāt (Perso-Arabic Macaronic Verses) and their Implications for Persian Historical Linguistics

Ali Mohammad Moazzeni [1*] **& Arya Tabibzadeh** [2]
1: professor, Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran.
2 PhD. Student, Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author): arya.tabibzadeh@ut.ac.ir

Abstract This paper examines some terms of Persian origin attested in Abū Nuwās's Fārisiyyāt (also known as: Perso-Arabic macaronic odes). Such odes are distinguished by the notable frequency of Persian loanwords and phrases within them. The study of Persian words and phrases of Fārisiyyāt is of great importance in fields such as Persian historical linguistics and the history of Persian literature, as many of the Fārisiyyāts date back to the early Islamic period (ca. 8th-10th CE), i.e. when the Classical Persian literary tradition of Khurasan was not yet established, or at best, was still in its preliminary stages; note that from the Islamic conquests of Persia (ca. 7th CE) up to the 9th CE, New Persian is only evidenced by fragmentary attestations, mainly as Persian words and phrases occurring in macaronic poetry, or quotations in Persian cited in Arabic prose literature, or fragmentary Persian documents in non-Arabic scripts such as Hebrew. Among the poets who composed Perso-Arabic macaronics the best known is Abū Nuwās, the celebrated poet of the Abbasid period in Arabic literature. His macaronics can provide us with valuable data about the status of the Persian langauge in the early Islmaic period, and, moreover, about the literary origins of the later Persian court literary tradition. The Persian terms from Abū Nuwās's macaronics examined in this paper can provide useful data on the status of the Persian language in the early Islamic period, as well as on its development from the Middle to the New Persian stage. The terms under discussion are as follows: *kuh/buh* 'bogeyman'; *farabud/farebud* 'intemperate'; *nibardag* 'experienced, warlike'; *usturga* 'brazen'; and *zirakk* 'brisk, quick'.

Keywords: Fārisiyyāt, macaronic poetry, Abū Nuwās, early New Persian, Middle Persian, etymology, historical linguistics.

- A. Moazzeni; A. Tabibzadeh (2026). "On Some Words in Abū Nuwās's Fārisiyyāt (Perso-Arabic Macaronic Verses) and their Implications for Persian Historical Linguistics". Semnan University: *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*. 17(44). 365-392.

Doi: 10.22075/jlrs.2026.41397.2890

1. Introduction

The term *Fārisiyyāt* refers to passages in Arabic poetry and prose where the conscious use of Persian or Persian-origin lexical elements creates stylistic foregrounding. Many such texts date back to the early Islamic centuries (8th–10th CE), a period when New Persian had not yet established a written literary tradition. Among poets of Perso-Arabic macaronic poetry, Abū Nuwās (d. ca. 810 CE) is the most famous. His *Fārisiyyāt* are particularly valuable for Persian historical linguistics because they predate the 4th/10th century (the date of the three canonical recensions of his *Dīwān*) and may even belong to the 2nd/8th century.

This paper examines some Persian-origin words in Abū Nuwās's *Fārisiyyāt*: *kuh/buh* 'bogeyman'; *farēbūd* 'intemperate, excessive'; *nibardag* 'experienced, warlike'; *usturga* 'brazen, impudent'; and *zirakk* 'brisk, quick'. Using a historical-philological and etymological approach, this study analyzes these words in light of Middle Persian and Early New Persian evidence, discusses their phonological and morphological developments, and highlights their importance for understanding the transition from Middle to New Persian.

2. Literature Review

The use of Persian elements in Arabic poetry has been noted since early Islamic times. Hamza al-Iṣfahānī (one of the recensors of Abū Nuwās's *Dīwān*) and al-Jāḥiẓ both commented on this phenomenon. Modern scholarship includes works by Bahar (1938), Minovi (1954), Wagner (1965), Sadeghi (1978), Shakib (1982), Mahdavi Damghani (2013), Azarnush (2004), Schoeler (2014), Harb (2019), Imanian (2022), Farzaneh (2025), and Tabibzadeh (2025a, 2025b). However, the words studied here have either been overlooked or misread in previous research. For instance, *kuh/buh* and *zirakk* have not been discussed at all; *farabud* was misread as *qarabud* and wrongly glossed as 'overseer'; *nibardag* was misread as *bibardaj* and interpreted as 'in captivity'; and *usturga* was correctly identified but requires further contextualization.

3. Methodology

This study adopts an etymological and historical-philological approach. It re-examines the three 4th/10th-century recensions of Abū Nuwās's *Dīwān* (by Ṣūlī, Hamza al-Iṣfahānī, and al-Ṭabarī) using critical editions and manuscript evidence (e.g., Fatih MS 3775, Fatih MS 3774, and Hüseyin Çelebi MS 851). Persian evidence was drawn from Middle Persian texts (e.g., *Dēnkard* VII), Early New Persian poetry (Firdawsī, Farrukhī, Sanā'ī, Nāṣir Khusraw), and classical Persian-Arabic lexicons (e.g., *al-Bulghah*, *al-Sāmī fī al-Asāmī*). All citations follow the 7th edition APA style.

4. Results and Discussion

4.1. *kuh/buh* ('bogeyman')

In a satire against Ja'far al-Barmakī, Abū Nuwās writes: *afza'u min ja'farin / kuhbī banī barmakī* ("I fear Ja'far, the bogeyman of the Barmakids"). The oldest manuscript (Fatih MS 1250, 5th/11th c.) reads *kuhh*, while other manuscripts read *buhh*. Both forms appear in early Persian sources meaning 'a frightening creature used to scare children'. The earliest New Persian attestations (Farrukhī, 5th/11th

c.; *al-Balghah*, 5th/11th c.; Sanāʾī, 6th/12th c.) are later than Abū Nuwās's verse, making his poem the oldest evidence for this word.

4.2. *farabud/farebud* ('intemperate, excessive')

In a love poem: *wa day'ata targhabu kūfiyyatun / 'an waṣli baṣriyyin farebud* ("Woe is me! A Kufan woman refuses to unite with a Basran lover who is excessive [in love]"). Hamza al-Iṣfahānī glosses it as Arabic *al-musrif* ('intemperate'). This corresponds to Middle Persian *frē-būdīh/freh-būdīh* 'excess'. The word shows a derivational process (back-formation from the abstract noun to an adjective) and preserves the vowel *e* as *alif* in Arabic script. No later New Persian attestation is known, making Abū Nuwās's verse a unique witness.

4.3. *nibardag* ('experienced, warlike')

In a hunting poem: *bi-ḍarbatin min ṭā'irin nibardajī / šāhin min al-ṭayri 'atīqi l-makhrajī* ("[He struck] with a blow from an experienced bird, a noble falcon of pure origin"). Earlier readings such as *bibardaj* ('in captivity' or 'in veil') are rejected. Manuscript evidence (Hüseyin Çelebi MS 851) confirms *nibardaj*, the Arabicized form of Middle Persian *nibardag* ('experienced, warlike'), which survives in New Persian *nibarda* ('tested, veteran'). This is the oldest attestation of this word in any textual tradition.

4.4. *usturga* ('brazen, impudent')

In a poem describing a cunning female broker: *khallābatu usturjatu muḥtālah* ("a deceitful, brazen, and cunning woman"). Hamza al-Iṣfahānī glosses it as *ṣafīq al-wajh* ('thick-faced, impudent'). It is the Arabicized form of *usturg*, a prothetic variant of *sturg* (> New Persian *sotorg* 'sturdy, bold, impudent'). This meaning is confirmed by Early New Persian poetry (Firdawsī, Nāṣir Khusraw).

4.5. *zirakk* ('quick, brisk')

In a poem describing a brisk merlin: *qad aqtādī bi-yu'yu'in zīrakkī* ("I often wander early with a brisk merlin"). The word derives from the Persian word *zīrak* 'brisk, quick', commonly attested in medieval Persian texts from the 11th CE onwards as an adjective for a merlin.

5. Conclusion:

This paper has examined some Persian-origin words in Abū Nuwās's *Fārisiyyāt* from an etymological and manuscript-based perspective. The findings show that:

1. Abū Nuwās's verses (or those of his recensions) provide the earliest attestations for several Persian words, predating New Persian literary sources by one or two centuries.
2. One word (*farēbūd*) reflects a grammatical innovation (adjectivization) compared to its Middle Persian antecedent.
3. Careful re-examination of manuscript readings and Arabic glosses is essential for correcting long-standing errors in previous scholarship.

These results underscore the importance of early *Fārisiyyāt* as a crucial source for Persian historical linguistics, particularly for understanding the poorly documented transition from Middle to New Persian.

مجله علمی مطالعات زبانی و بلاغی
دانشگاه سمنان

سال هفدهم ـ شمارهٔ ۴۴ ـ تابستان ۱۴۰۵

صفحات ۳۹۲-۳۶۵ (مقاله پژوهشی)

تاریخ: وصول ۱۴۰۴/۰۳/۰۸ بازنگری ۱۴۰۴/۰۴/۰۶ پذیرش ۱۴۰۴/۰۴/۰۸

دربارهٔ چند لغت در فارسیات ابونواس و اهمیت آن‌ها در مطالعات تاریخ زبان فارسی

علی‌محمد مؤذنی [۱] / آریا طبیب‌زاده [۲*]

۱: استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. moazzeni@ut.ac.ir

۲: دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول) arya.tabibzadeh@ut.ac.ir

چکیده: فارسیات به قطعاتی از نظم و نثر در ادب عربی اطلاق می‌شود که استفادهٔ آگاهانهٔ مؤلف/شاعر از عناصر واژگانی فارسی/فارسی‌الاصل در آنها، موجب برجسته‌سازی در متن می‌شود. بسیاری از فارسیات در ادب عربی متعلق به قرون نخستین اسلامی است و بررسی زبانی عناصر فارسی در این متون فواید متعددی در بحث‌های تاریخ زبان فارسی دارد. دراین‌میان، فارسیات منسوب به ابونواس اهوازی، شاعر ایرانی قرن دوم هجری ق، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ زیرا تعداد و حجم آن زیاد است، بسیار کهن است و حتی اگر انتسابش به ابونواس صحیح نباشد، متأخرتر از قرن چهارم (یعنی تاریخ جمع روایات سه‌گانهٔ *دیوان ابونواس*) نیست، و دارای ارزش ادبی حائز توجهی است، خاصه که منظوم هم هست و بعضی نمونه‌های آن را می‌توان پیش‌نمونهٔ شعر عروضی فارسی نیز تلقی کرد. در این مقاله به بررسی چند لغت فارسی مهم در فارسیات ابونواس می‌پردازیم و ضمن ارائهٔ شواهد مرتبط از متون فارسی میانه و نو، دربارهٔ مسائل زبانی، ریشه‌شناسی، و اهمیت آنها در مطالعات تاریخی زبان فارسی بحث می‌کنیم (بنابراین، رویکرد ما در مقاله بیشتر رویکردی ریشه‌شناختی و با تمرکز بر تحولات واجی و آوایی زبان فارسی و عربی است). لغات موردبحث در این مقاله عبارت است از: کُخ/بُخ (= لولو، فازوع)؛ فرابوذ (=فَرِهْبود/فریبود، گزافه‌کار، مُفرِط)؛ نَبردَج (=نَبرده، آزموده، جنگی)؛ اُستُرجه (=سُتُرگ، بدخو)، و زیرک (=زیرک، چست و چابک). در نهایت، این مقاله بر اهمیت بررسی فارسیات کهن در بررسی چگونگی تحول زبان فارسی خاصه میان دورهٔ میانه و دورهٔ نو، و همچنین بر اهمیت بررسی آنها به‌عنوان بخشی مغفول از تاریخ ادب فارسی تأکید می‌کند.

کلیدواژه: فارسیات، ابونواس، ریشه‌شناسی، زبانشناسی تاریخی.

- مؤذنی، علی‌محمد؛ طبیب‌زاده، آریا (۱۴۰۵). «دربارهٔ چند لغت در فارسیات ابونواس و اهمیت آن‌ها در مطالعات تاریخ زبان فارسی ». دانشگاه سمنان: *مطالعات زبانی و بلاغی*. ۱۷(۴۴). ۳۹۲-۳۶۵.

Doi: 10.22075/jlrs.2026.41397.2890

۱. مقدّمه

۱-۱. پرسش‌ها و فرضیه‌ها

فارسیات اصطلاحی متأخر است که محققان تعاریف مختلفی برای آن ارائه کرده‌اند؛ اما به‌طور کلی، این اصطلاح دلالت دارد بر قطعاتی از نظم و نثر در ادب عربی که استفادهٔ آگاهانهٔ مؤلف/شاعر از عناصر واژگانی فارسی/فارسی‌الاصل در آن‌ها موجب برجسته‌سازی متن می‌شود (ر.ک مهدوی دامغانی[1]، ۲۰۱۳؛ فرزانه، ۱۴۰۴). ما در این‌جا به بررسی لغات فارسی در فارسیات ابونواس می‌پردازیم، شاعر ایرانی‌تبار عربی‌سرای مشهور قرن دوم ق. که در میان فارسیه‌سرایان بیشترین شهرت را دارد[2]. باید توجه داشت که فارسیات، خصوصا فارسیات مذکور در *دیوان ابونواس* اهمیت بسیار زیادی در مطالعات زبان و ادب فارسی دارد، زیرا قطعاً متعلق به دوره‌ای پیش از قرن چهارم (یعنی تاریخ جمعِ روایات سه‌گانهٔ *دیوان ابونواس*[3]) بوده، و درصورت صحت انتسابشان به ابونواس، متعلق به قرن دوم هجری‌اند. لغات فارسی‌ای که در این مقاله به بحث از آنها پرداخته‌ایم یا تاکنون موردتوجه نبوده، یا تحقیقات پیشین دربارهٔ آن‌ها نیازمند بازنگری و اصلاح است. ما در پی پاسخ به این پرسش هستیم اولاً این لغات در مرحلهٔ تحول میان فارسی میانه به فارسی نو در قرون نخستین اسلامی، در چه جایگاهی قرار دارد، و بررسی آنها چه اهمیتی در مطالعات تاریخی زبان فارسی دارد. آنچه در وهلهٔ دوم برای ما در این مقاله اهمیت دارد، مقایسهٔ شواهد لغات موردبررسی در فارسیات ابونواس با ادب فارسی است؛ به‌باور ما، چنین مقایسه‌ای نه‌تنها فوائدی برای مطالعات تاریخی زبان فارسی

---

[1] Mahdavi Damghani.

[2] - برای مزید اطلاع از فارسیات، تعاریف مختلف برای این اصطلاح و پیشینهٔ این بحث، و نیز متن مصحَّح و مترجَمِ کلِّ فارسیات مذکور در سه روایت مشهور *دیوان ابونواس*، ر.ک طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف؛ برای بحثی مختصر ر.ک همو، ۱۴۰۴ب.

[3] - دو مورد از این روایات متعلق است به حمزهٔ اصفهانی و ابوبکر صولی. یک روایت هم به‌احتمال زیاد متعلق به ابراهیم بن احمد بن محمد الطبری (مشهور به توزون) است؛ دربارهٔ این روایات ر.ک Wagner, 1958; idem, 1965.

خواهد داشت، بلکه فراتر از آن و چنانکه خواهیم دید، می‌تواند پیوستگی ادب فارسی از دوران پیش از اسلام تا شکل‌گیری ادبیات درباری فارسی در قرن سوم ق. را اثبات کند، به‌نحوی که حلقهٔ رابط میان این دو سنت ادبی، اشعار شاعران ایرانی یا ایرانی‌تبارِ عربی‌سرای در سه قرن نخست هجری است.

۲-۱. پیشینهٔ پژوهش

استعمال لغات فارسی‌الاصل در متون عربی، خاصه در متون منظوم، از دیرباز موردتوجه ادبا و ناقدان عربی‌نویس بوده است؛ مثلاً حمزهٔ اصفهانی که صاحب یکی از اهم روایات *دیوان ابونواس* است، بخش مستقلی را در روایت خود از *دیوان* به اشعاری از ابونواس اختصاص داده که در آنها لغات و عبارات فارسی به‌کار رفته (ابونواس، ۱۹۷۲-۲۰۰۶: ۲۸۱/۵-۲۷۸)؛ یا جاحظ نیز به این فن در شعر عربی اشاره کرده و نمونه‌های جالبی از این نوع را در شعر عربی نقل کرده (جاحظ، ۱۹۹۸: ۱۴۱/۱-۱۴۴)؛ و یا در *تاریخ سیستان*، به آمیختن سخن فارسی و عربی در شعر ابونواس به‌منظور طنز اشاره شده است (*تاریخ سیستان*، ۱۳۵۲: ۲۱۲-۲۱۳). در دوران جدید اما، تحقیقات متعددی به‌طور خاص به این بحث اختصاص یافته است، که در اینجا به‌جهت پرهیز از اطالهٔ کلام، فقط به آنها ارجاع می‌دهیم (برای نقد و بررسی مفصل این تحقیقات ر.ک طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۱۷-۲۶): بهار، ۱۳۱۷؛ مینوی، ۱۳۳۳؛ واگنر[1]، ۱۹۶۵: ۲۱۵-۲۱۴؛ العوضی، ۱۳۴۸؛ صادقی، ۱۳۵۷: ۹۹-۵۴؛ شکیب[2]، ۱۹۸۲؛ مهدوی دامغانی، ۲۰۱۳؛ آذرنوش، ۱۳۹۲: ۲۶۳-۲۷۴؛ شولر[3]، ۲۰۱۴؛ حرب[4]، ۲۰۱۹؛ ایمانیان، ۱۴۰۱؛ فرزانه، ۱۴۰۴؛ طبیب‌زاده، ۱۴۰۴ب.

اما درباب لغاتِ فارسی‌الاصلِ مذکور در فارسیات ابونواس که ما در این مقاله بررسی آنها می‌پردازیم (یعنی کُخ/بُخ؛ فرابوذ؛ نِبَردَج؛ اُستُرجه؛ و زیرک)، تحقیقات پیشین یا

1- Wagner
2- Shakib
3- Schoeler
4- Harb

متذکر این لغات نشده‌اند، و یا توضیح آنها دربارهٔ این لغات با اشکالاتی همراه است[۱]. دراینجا به‌اجمال، پیشینهٔ تحقیق درباب این لغات ذکر می‌شود، و تفصیل بحث برای هر لغت در موضع مناسب خواهد آمد:

لغات «کُخ/بُخ» و «زیرک» در تحقیقات پیشین موردتوجه قرار نگرفته است. درمورد «کُخ/بُخ»، اوالد واگنر -مصحح *دیوان ابونواس*- آن را به‌صورت «بُخّ»، و با درج علامت سوالی به‌نشانهٔ تردید و بدون هیچ توضیحی دربارهٔ لغت، در تصحیح خود ضبط کرده است (ابونواس، ۱۹۷۲-۲۰۰۶: ۱۳۴/۲). در دو روایتِ حمزهٔ اصفهانی و ابوبکر صولی از *دیوان ابونواس* نیز که این لغت در آنها آمده، توضیحی دربارهٔ معنای لغت و ریشهٔ آن داده نشده است. به‌نظر ما «کخ» و «بخ» دو گونهٔ مختلفِ یک لغت است که در متون فارسی به‌معنای «لولو» و «موجودی که کودکان را با آن بترسانند» آمده است.

لغت «فرابوذ» نیز که به‌تصریح حمزهٔ اصفهانی لغتی فارسی است، در تحقیقات به‌شکلی نادرست قرائت شده که موجب اشکال در فهم معنا و ریشهٔ آن شده است. در تصحیح اوالد واگنر با همکاری گرگور شولر، لغت به‌صورت «قرابوذ» ضبط شده، اما در فارسی لغتی با چنین صورتی شناخته نشده است؛ معادل عربی‌ای که حمزهٔ اصفهانی برای آن ذکر کرده نیز به‌صورت «مُشرِف» خوانده که هیچ معنای محصّلی را در بیت حاصل نمی‌کند. آذرتاش آذرنوش (۱۳۹۲) نیز، بدون هیچ توضیحی، با درج علامت سوالی به‌نشانهٔ تردید، احتمال داده که ضبط صحیح کلمه «فرابوذ» باشد، اما معنای آن را همچنان «مُشرِف» گزارش کرده است. ما با بررسی ضبط نسخه‌های کهن *دیوان* و بررسی شواهدی از متون فارسی میانه استدلال می‌کنیم که ضبط صحیح این لغت همانطور که آذرنوش حدس زده، «فرابوذ» است، اما معادل عربی‌ای که حمزه برای آن ذکر کرده در تحقیقات اشتباه خوانده شده و صحیحِ آن «مُسرف» است، به‌معنای «افراط‌کار و

---

[۱] - دربارهٔ این لغات اشارات مختصری در طبیب‌زاده (۱۴۰۴الف: ۲۲-۲۳، ۳۰، ۵۰، ۵۵، ۶۹، ۷۲، ۷۵ و ۷۶) آمده، که در اینجا با تفصیل بیشتری طرح خواهد شد.

ازحدگذرنده». همانگونه که استدلال خواهیم کرد، این لغت صورتی وصفی است مشتق از لفظ فارسیِ میانهٔ «frē-būd-īh» (= افراط)، با بازگردانی یاء مجهول فارسی به حرف الف (=الف ممال) که در مکتوبات قدیم عربی شایع بوده است.

لغت «نِبَردَج» در تصحیح اوالد واگنر، تنها براساس ضبط یک نسخه که در آن دندانهٔ اولِ کلمه بدون نقطه ضبط شده، به‌صورت «بِبَردَج» قرائت شده است. این خوانش را محققان دیگر ازجمله آذرتاش آذرنوش (۱۳۹۲) و جیمز مونت گومری[1] (۲۰۱۴: ۳۸) نیز پذیرفته، و آن را جار و مجروری مرکب از «بِ» و «بردج» دانسته، و «بردج» را معربِ صورتِ فارسی میانهٔ «bardag» (= برده در فارسی نو) در نظر گرفته‌اند، که البته خوانش هر دو محقق با تکلف بسیار همراه بوده و شعر آن را برنمی‌تابد. با بررسی نسخه‌های *دیوان ابونواس*، استدلال می کنیم که ضبط صحیح این لغت «نبردج» است، یعنی صورتِ معرب از «nibardag» (نَبَرده، آزموده، مجرب، جنگی) در فارسی میانه.

لغت «اُستُرجه» هم ابتدا در مقالهٔ مجتبی مینوی (۱۳۳۳) معرفی شده اما اشکالی در توضیح معنای آن وجود دارد (مینوی آن را «استره و استرگ» معرفی کرده، اما «استره» به‌معنای «تیغ سرتراشی» است، درحالی‌که «استرگ» اساساً لغتی دیگر بوده، وگونه‌ای از لغت «سترگ» است که خود معانی مختلفی دارد ازقبیلِ ستبر و بزرگ، دلاور و جسور، بدخو و بی‌شرم). گرچه علی‌اشرف صادقی (۱۳۵۷: ۸۲–۹۱) معنای صحیح «استرجهٔ» را مطابق شرح حمزهٔ اصفهانی «صفیق‌الوجه» گزارش کرده و آن را به‌درستی، معرب اُستُرگ دانسته، اما به‌نظر ما برای تبیین بهتر این لغت، لازم است که آن را با شواهدی از کاربردِ صورتِ «سُتُرگ» در شعر کهن فارسی، به‌معنای بی‌شرم و تندخو مقایسه کرد، تا ابهام دربارهٔ لغت «استرجه» به‌کلی رفع شود.

۲. مبانی نظری پژوهش

در این مقاله، ما با رویکردی ریشه‌شناختی، و با ارائهٔ شواهد از متون کهن فارسی میانه و فارسی نوی متقدم، سعی در تبیین زبانی لغات موردبررسی داریم. همچنین در بحث از

[1]- James Montgomery.

شواهد متون فارسی و بررسی پاره‌های فارسیِ فارسیات از منظر زبان‌شناسی تاریخی فارسی، وامدار روش استاد علی‌اشرف صادقی (۱۳۵۷: ۸۲-۹۱) در مطالعهٔ فارسیات ابونواس هستیم.

۳. بحث و تحلیل

۳-۱. کُخ/بُخ (= لولو)

این لغت را دربیت زیر از هجویه‌ای برای جعفر برمکی می‌بینیم (تصحیح و ترجمهٔ فارسی براساس طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۷۵؛ نیز ر.ک ابونواس، ۱۹۷۲-۲۰۰۶: ۱۳۴/۲):

أَفْزَعُ مِنْ جَعْفَرٍ / کُخِّ بَنی بَرْمَکِ

(می‌ترسم از جعفر، همو که لولوی خاندان برمک است!)

در میان روایات سه‌گانهٔ کهن *دیوان*، این شعر در دو روایتِ ابوبکر صولی و حمزهٔ اصفهانی آمده، و در روایتِ محتملاً متعلق به ابراهیم بن احمد بن محمد الطبری (توزون) نیامده است (ر.ک ابونواس: همان). در کهن‌ترین نسخهٔ روایت صولی که کتابت نیمهٔ اول قرن پنجم است و نسخه‌ای بسیار اصیل و با ضبط‌های بسیار عالی است (یعنی نسخهٔ ۱۲۵۰ کتابخانهٔ کوپرولو)، لغت موردنظر ما به‌صورت «کُخِّ» ضبط شده است. در نسخهٔ دیگری از روایت صولی، کتابت ۵۹۷ ق.، که صورت‌های غلط و مصحف و محرف در آن کم نیست، این کلمه به‌صورتِ «بح» ضبط شده و در نسخه‌هایی از روایت حمزه که این شعر در آنها آمده نیز به‌صورت «بحّ» ضبط شده است (برای اختلاف ضبط‌ها ر.ک طبیب‌زاده: همان؛ ابونواس، ۱۹۷۲-۲۰۰۶: همان؛ برای بحث مفصل درباب نسخه‌های *دیوان ابونواس* ر.ک واگنر ۱۹۵۸). اوالد واگنر -مصحح *دیوان ابونواس*- این لغت را نشناخته و با درج علامت سوال به‌نشانهٔ تردید، ضبط «بُخِّ» را به متن آورده. در تحقیقات پیشین درباب لغات فارسی‌الاصل در شعر ابونواس (ر.ک بخش پیشینهٔ پژوهش در همین مقاله) نیز، اشاره‌ای به این لغت نشده، درحالی‌که لغتی فارسی است؛ هر دو صورتِ «کُخ» (ضبط نسخهٔ ۱۲۵۰ کوپرولو) و «بُخ» (ضبط اعم نسخه‌ها) در متون کهن فارسی و خاصه

فرهنگ‌های کهن عربی-فارسی به‌معنای «لولو» و «موجودی که بدان دیگران -خاصه کودکان- را بترسانند» آمده است. در ادامه، شواهدی از ذکر این لغت در متون فارسی ارائه می‌کنم:

- ***البلغة* کردی نیشابوری** (قرن پنجم ق.؛ کردی نیشابوری، ۱۳۵۵: ۲۷۰)[۱]: «کخ کودکان» (در توضیح «ام الصبیان»)

- ***دیوان فرخی سیستانی*** (قرن پنجم ق.؛ فرخی سیستانی، ۱۳۹۳: ۱۹۸؛ نیز ر.ک دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «کُخ»):

«آیم و چون کخ به گوشه‌ای بنشینم / پوست به‌یک‌راه برکشم ز ستغفار»

- ***السامی فی الاسامی* ابوالفضل میدانی** (نیمهٔ دوم پنجم تا اوایل قرن ششم ق.؛ ر.ک دبیرسیاقی، ۱۳۴۸: ۳۲۶): «کُخ که کودکان را بدان بترسانند» (در توضیح لغت عربیِ «ضبغطی»)؛ «کُخ کودکان» (در توضیح کنیهٔ «ام الصبیان»)؛ نیز ر.ک میدانی، ۵۳۷ ق.: ۱۹ر).

- ***دیوان سنایی غزنوی*** (قرن ششم ق.، سنایی، ۱۳۸۸: ۱۰۵۷)[۲]:

«زآن ایمنی از دیدن هرکس که بگویند / اندر مَثَل عامه که کخ را نُبَرَد کخ».

برخلافِ صورتِ «کُخ» که در متون فارسی شواهد متعدد دارد، برای صورتِ «بُخ» که در روایت حمزهٔ اصفهانی (و همچنین یک نسخهٔ روایت صولی) آمده، شواهد اندکی در متون فارسی یافت می‌شود؛ مثلاً همانطور که در تصحیح عباس اقبال از *لغت فرس* (اسدی، ۱۳۱۹: ۸۱) گزارش شده و بعداً هم دهخدا (۱۳۷۷: ذیل لغت «بُخ») توضیح داده، هر دو صورت «کُخ» و «بُخ» برای این لغت در یکی از نسخ *لغت فرس* اسدی (نسخهٔ نخجوانی) ذکر شده است (جالب است که در *لغت فرس*، همان بیت فرخی سیستانی

[۱] این شاهد از طریق سامانهٔ جستجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی یافت شد (Dadegan.apll.ir).

[۲] این شاهد از طریق سامانهٔ جستجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی یافت شد (Dadegan.apll.ir).

به‌عنوان شاهد نقل شده که در بالا آوردیم؛ ر.ک اسدی طوسی، ۱۴۰۰: ۶۹، ۲۱۴، ۴۸۶)[۱].

نکتهٔ مهم این است که بیت ابونواس، از همهٔ شواهد فوق در متون فارسی کهن‌تر است (حتی اگر انتساب این بیت به ابونواس (قرن ۲ ق.) صحیح نباشد، تاریخ سرایش آن از قرن چهارم ق.، که تاریخ جمع روایت‌های صولی و حمزهٔ اصفهانی است، فراتر نمی‌رود).

۳-۲. فَرابوذ (= فَرِهْبود/فریبود، گزافه‌کار، مُفرِط)

این لغت در بیت زیر آمده است (تصحیح و ترجمهٔ فارسی براساس طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۵۵؛ برای بررسی اختلاف ضبط‌ها در نسخه‌های خطی روایات *دیوان ابونواس* ر.ک همان):

وا ضَیْعَتا تَرْغَبُ کوفیَّةٌ / عَنْ وصْلِ بَصْرِیٍّ فَرابوذ[۲]

(وای از این بیچارگی که زنی کوفی از وصلِ عاشقی اهلِ بصره که در [عشق] حدناشناس است، سر باز می‌زند!)[۳] در دو روایت از سه روایت قرن چهارمی *دیوان ابونواس* (یعنی روایت ابوبکر صولی و ابراهیم بن احمد بن محمد اللطبری مشهور به

---

[۱] از شواهد فارسی «کخ» و «بخ» (خاصه شواهد شعری)، چنین برمی‌آید که کلمه بدون تشدید تلفظ می‌شده، و اگر چنین باشد، تلفظ کلمه با تشدید در شعر ابونواس، یا نوعی تعریب است، یا صرفاً به‌ضرورت وزن بوده است (این ویژگی را در شعر دیگری از ابونواس در روایتِ محتملاً متعلق به توزون می‌بینیم که در آن «زیرک» به‌تشدید کاف تلفظ می‌شود؛ ر.ک ابونواس، ۱۹۷۲-۲۰۰۶: ۱۳۴/۲؛ طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۷۴). توجیه تلفظ دوگانهٔ «بخ» و «کخ» برای این لغت، نیازمند بررسی دقیق‌تری دربارهٔ ریشهٔ کلمه است و عجالتاً نمی‌توان درمورد آن چیز بیشتری گفت (از این لغت شاهدی در متون پیش از اسلام نیز پیدا نشده است و همین امر اظهارنظر دربارهٔ ریشهٔ آن را دشوارتر می‌سازد).

[۲] برای بررسی شعر در تصحیح اوالد واگنر ر.ک (ابونواس، ۱۹۷۲-۲۰۰۶: ۵۲/۴-۵۳ و ۲۷۹/۵).

[۳] سیاق و مضمون این بیت و نحوهٔ بیان مفهوم استبعاد در آن شبیه به این شعر مشهور عربی است که مثلی سائر شده:

ایها المنکح الثریا سهیلا / عمرک الله کیف یلتقیان؟

هی شامیهٔ اذا ما استقلت / وسهل اذا استقل یمانی

توزون)، عبارتِ پایانیِ بیت به‌صورت «بصریٌّ نَمَکسوذِ» ([عاشقِ] بصره‌ایِ نمکسود = کهنه و فرسوده به دست عشق) ضبط شده است؛ اما در روایت حمزهٔ اصفهانی، به‌صورتی که در بالا آمده، یعنی «بصری فرابوذ» ضبط شده است. چنانکه در بخش پیشینهٔ پژوهش گفتیم، مصححان و محققان در خوانش و توضیح این لغت دچار خطا شده‌اند. در تصحیح اوالد واگنر با همکاری گرگور شولر از *دیوان* (ابونواس، ۱۹۷۲–۲۰۰۶: ۵۲/۴–۵۳ و ۲۷۹/۵)، لغت به‌صورت «قَرابوذ» ضبط شده؛ که البته چنین لغتی در فارسی شناخته‌شده نیست[۱]. حمزهٔ اصفهانی در روایت خود از *دیوان*، گاه به شرح و توضیح برخی لغات و عبارات و تعابیر نیز پرداخته و برای لغت موردنظر ما در این بیت نیز، توضیحی ارائه کرده است. در تصحیح واگنر با همکاری شولر (ابونواس، همان)، توضیح حمزه چنین ضبط شده است: «وهذا بالفارسیّة المُشْرِف» (و این [لغت] به فارسی یعنی مُشرِف (= ناظر، جاسوس و مخبر)). طبعاً، باتوجه‌به بافت بیت، نمی‌توان چنین معنایی را برای لغت پذیرفت، و منطقاً باید در درستی ضبط لغت و معادل عربی آن در شرح حمزه تردید کرد. پیش از آنکه به بحث از ضبط لغت و شرح آن در نسخه‌های کهن روایت حمزه از *دیوان ابونواس* بپردازیم، باید به حدس آذرتاش آذرنوش (۱۳۹۲) اشاره کنیم که درباب ضبط لغت چنین گفته است: «حمزه آن را فارسی و به‌معنی «مُشرِف» دانسته است، ازاین‌رو، احتمالاً فرابوذ؟ باشد». آذرنوش توضیح بیشتری دربارهٔ حدسی که با تردید درباب ضبط لغت ارائه کرده نداده است؛ بااین‌حال، چنان‌که خواهیم دید، حدس او درمورد ضبط کلمه درست است، اما معنی عربیِ لغت «مُشرِف» نیست.

پیش از بررسی ضبط بیت در نسخه‌های *دیوان* به‌روایت حمزهٔ اصفهانی، ابتدا به‌اجمال، به معرفی این نسخه‌ها می‌پردازیم. مهم‌ترین نسخه‌های شناخته‌شده از روایت حمزهٔ اصفهانی از *دیوان ابونواس* که موردرجوع واگنر نیز قرار گرفته است، شامل ۶ نسخه

---

[۱] شبیه‌ترین لفظی که می‌توان به این لغت یافت، قرابوس/قربوس (= کوههٔ زین) است؛ اما غیر از دشواری تبیین ارتباط آوایی «قرابوس» با «قرابوذ» (به‌واسطهٔ اختلاف میان صامت‌های ذ و س در این دو لغت)، توجیه معنای «قرابوس» در بیت نیز چندان آسان نیست.

است (برای بحث مفصل درباب نسخه‌های روایات مختلف *دیوان ابونواس*، ر.ک واگنر، ۱۹۵۸) که یکی از آنها (یعنی نسخهٔ شمارهٔ «add.24948») فاقد بیت موردبحث ماست؛ پنج نسخهٔ دیگر عبارت است است:

الف) نسخهٔ شمارهٔ ۳۷۷۵ کتابخانهٔ فاتح، مورخ ۶۲۴ ق. که متعلق به تحریر دوم -یعنی تحریر نهاییِ- روایت حمزه از *دیوان* است. نسخهٔ مذکور نسخهٔ اساسِ تصحیحِ واگنر نیز بوده و به‌جهت ضبط‌های بسیار خوب و اصیل آن، در موارد بسیاری به سائر نسخ روایت حمزه ترجیح دارد (درباب این نسخه و محاسن آن، ر.ک واگنر، همان: ۳۳۷-۳۳۸؛ طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۳۵)

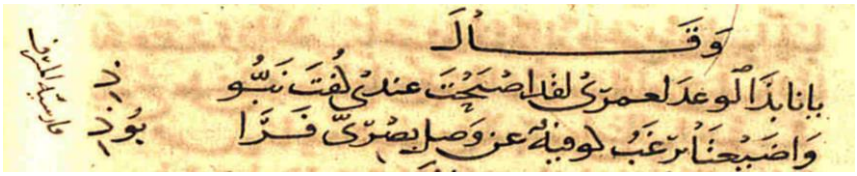
ب) یک نسخه در دو مجلد شامل نسخه‌های شمارهٔ ۳۷۷۳ و ۳۷۷۴ کتابخانهٔ فاتح، که بدون تاریخ است. این نسخه مربوط به تحریر نخست و حدوداً کتابتِ قرن ششم و هفتم است، و ضبط‌های نسبتاً خوبی دارد، اما صورت‌های مغلوط و مصحف نیز در آن کم نیست (ر.ک واگنر، همان: ۳۲۷-۳۳۰؛ طبیب‌زاده، همان: ۳۵). درمجموع، نسخهٔ ۳۷۷۵ فاتح به آن مزیت دارد.

ج) نسخهٔ شمارهٔ ۳۸۶۷ کتابخانهٔ دیوان هند (ایندیا آفیس) لندن، که متعلق به تحریر دوم متن، و کتابت ۵۹۴ ق. است. نسخه‌ای است با ضبط‌های بسیار خوب، اما متاسفانه امکان رجوع به این نسخه برایمان میسر نشد و ضبط‌های آن را از روی نسخه‌بدل‌های تصحیح واگنر بررسی کرده‌ایم. (دربارهٔ این نسخه، ر.ک واگنر، ۱۹۵۸: ۳۳۵-۳۳۷).

د و هـ) دو نسخهٔ دیگر نیز مربوط به تحریری مختصرشده از روایت حمزه با حذفیات بسیار است که یکی نسخهٔ ۱۲۵۱ کتابخانهٔ کوپرولو، حدوداً کتابت قرن هشتم یا نهم ق. و دیگری نسخهٔ ۱۰۹۹ کتابخانهٔ راغب‌پاشا مورخ ۱۰۰۶ ق. است (ر.ک همان: ۳۳۲-۳۳۵). این دو نسخه، دارای ضبط‌های پرغلطی است و خصوصاً نسخهٔ ۱۲۵۱ کوپرولو مشحون از ضبط‌های فاسد و محرف است و اعتبار آن از سایر نسخ به‌مراتب کم‌تر است. این دو نسخه قرابت تباری با نسخهٔ ایندیا آفیس نیز دارد (ر.ک واگنر، ۱۹۵۸: ۳۳۵-۳۳۷).

حال ضبطِ لغتِ موردبحث را در این ۵ نسخه بررسی می‌کنیم (اختلاف ضبط‌ها، به‌نقل از طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۵۵ و در مورد نسخهٔ ایندیاآفیس، براساس ابونواس، ۱۹۷۲–۲۰۰۶: ۵۳):

در نسخهٔ ۳۷۷۵ کتابخانهٔ فاتح، که از حیث قدمت و صحت ضبط‌ها، بهترین نسخهٔ روایتِ حمزه از *دیوان* است[۱]، لغت به‌صورتِ «فَرَابُوذِ» (با علامهٔ‌الاهمال برای حرف راء و با الف خنجری مبیّنِ کسره برای ذال) ضبط شده است (ر.ک تصویر ۱؛ این همان ضبطی است که آذرتاش آذرنوش هم برای لغت پیشنهاد کرده بود). نسخهٔ ایندیا آفیس نیز ظاهراً – آنطور که واگنر گزارش کرده– ضبط «قرابوذ» را دارد. سه نسخهٔ دیگر نیز، لغت را به‌صورت «قرابوذ» ضبط کرده‌اند (یعنی همان ضبطی که در تصحیح واگنر آمده است). درمورد معادل عربی‌ای نیز که حمزه در شرح خود برای این لغت ذکر کرده، نسخهٔ ۳۷۷۴ کتابخانهٔ فاتح، آن را «المسرف» (با علامهٔ‌الاهمال برای سین؛ به‌معنی مُفرِط و گزافه‌کار و از حدگذرنده) گزارش کرده است (ر.ک تصویر ۱؛ دربارهٔ استفادهٔ گستردهٔ این نسخه از علامهٔ‌الاهمال برای تمییز حرف سین از شین، ر.ک طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۳۵). نسخهٔ ۳۷۷۴ کتابخانهٔ فاتح، معادل عربیِ «فرابوذ/قرابوذ» را «مشرف» ضبط کرده. نسخهٔ ایندیاآفیس و نسخهٔ ۱۲۵۱ کوپرولو فاقد شرح حمزه دربارهٔ این لغت است، و نسخهٔ ۱۰۹۹ راغب‌پاشا نیز، تنها توضیح حمزه دربارهٔ فارسی‌بودن لغت را ضبط کرده و معادل عربی آن را از شرح حذف کرده است (ر.ک اختلاف ضبط‌ها در ابونواس، ۱۹۷۲–۲۰۰۶: ۵۳/۴).

[۱] گرچه این نسخه ناقص بوده و فقط ۴ باب پایانی (معادل «الحد الخامس» در تقسیم‌بندی حمزهٔ اصفهانی) از ۱۵ باب *دیوان* را دارد (ر.ک واگنر، ۱۹۵۸: ۳۳۷)، اما اوالد واگنر آن را در کنار نسخهٔ ۳۷۷۴ فاتح، به‌عنوان نسخهٔ اساس قرار داده و در موارد بسیار، ضبطهای این نسخه را بر نسخهٔ ۳۷۷۴ ترجیح داده است.

تصویر ۱: از نسخهٔ ۳۷۷۵ کتابخانهٔ فاتح (ابونواس، ۶۲۴: ۱۰۰پ)

چنانکه گفتیم، نه «قرابوذ» لغتی شناخته‌شده در متون و فرهنگ‌های کهن و جدید فارسی است، و نه معنی «مشرِف» برای آن می‌تواند بیت را دارای معنای محصلی سازد. اما اگر ضبط نسخهٔ ۳۷۷۵ فاتح را (یعنی فرابوذ و معادل عربی آن به‌صورت مُسرف) در نظر بگیریم، می‌توان مشکل این بیت را حل کرد. در متون فارسی میانه، لغتی به‌شکلِ «frē-būdīh/freh-būdīh» با پسوندِ اسم‌سازِ «-īh» در فارسی میانه، در معنای «افراط» دیده می‌شود[۱] (ر.ک مکنزی[۲]، ۱۹۸۶: ۳۴؛ برای شواهد مختلف این لغت در فارسی میانه، ر.ک دینکرد هفتم، ۱۳۸۹: ۱۰۹؛ و سامانهٔ جستجوی پارسیگ[۳])، که این معنی با ضبط «المسرف» (= مُفرِط) در نسخهٔ ۳۷۷۵ فاتح به‌عنوان معادل عربی «فرابوذ» تناسب دارد. اگر «freh-būd-īh/frē-būd-īh» به فارسی نو می‌رسید، احتمالاً یا به‌صورت «فره‌بودی» یا به‌صورت «فریبودی» درمی‌آمد. در توضیح ارتباطِ «فرابوذ» ابونواس با «فره‌بودی/فریبودی» باید گفت که اولاً «فرابوذ» (=فره‌بود، فریبود) صفتی است که احتمالاً ازطریق پسین‌سازی[۴]، از صورتِ اسمیِ «فریبودی» مشتق شده (به‌قیاسِ مواردی چون دانا و دانایی، نیکو و نیکویی، و...)، و یا از ترکیب‌هایی چون «freh-būd-x^{w}arišn-īh» (= پرخوری)، به‌قیاس همان

---

[۱] ۱ «-īh» همان پسوندی‌است که در فارسی نو به‌صورت «ـآ» درآمده و اصطلاحاً به آن یاء مصدری می‌گویند، قس. دانایی (فارسی میانه: dānāg-īh)، سالاری/سرداری (فارسی میانه: sardar-īh/sālār-īh)، پادشایی (فارسی میانه: pādixšāy-īh) و.... پیشوند «-freh» نیز به‌معنای «بیش و زیاد» است که دو شکل دیگر نیز در فارسی میانه دارد: یکی -frē (مثلاً ر.ک دینکرد هفتم، ۱۳۸۹: ۱۰۹) با حذف صامت پایانی h و کشش جبرانیِ (Compensatory lengthening) مصوت پیشین (قس. فربی < فربه)، و دیگری، صورتِ «frāy»، (ر.ک مکنزی، همان: ۳۳). صورتِ «freh» در فارسی نوی متقدم به‌صورت «فَرِه» (به‌معنای بیش و زیاد) تحول یافته و دارای شواهد متعددی است، مثلاً این بیتِ ابوالفرج رونی: امروز نشاطی است فره فضل و کرم را / وامروز وفاقی است عجب تیغ و قلم را (ر.ک دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژهٔ «فره»).

[2] McKenzie.

[3] Parsigdatabse.com

[4] Back formation (درمورد این اصطلاح و برخی نمونه‌های آن ر.ک قائم‌مقامی، ۱۳۹۴الف).

«پرخوری» انتزاع شده است[۱]. ثانیاً، ذال در «فرابوذ» همان ذال معجمه است (همان خصوصیت شایع بسیاری از گونه‌های فارسی قدیم). الف در «فرابوذ» نیز، به‌احتمال قوی، مبیّن الف ممال است، و بنابراین «فرابوذ» منعکس‌کنندهٔ صورت «frē-būd» است (قس. موارد دیگری از کاربرد الف برای نمایش مصوت ē در لغات دخیل فارسی در عربی، همچون درزبارون (= درزبیرون)، برواز (= پرویز)، کرداذ و نکرداذ (= کردید و نکردید)؛ داهیم (دیهیم)؛ دراین‌باره، ر.ک صادقی، ۱۳۵۷: ۶۲، ۷۵؛ همو، ۱۳۹۴)[۲]. لغت «فرابود/فرابوذ» –چه در معنای اسمیِ «افراط»، چه در معنای وصفیِ «مُفرِط»– ظاهراً در

---

[۱] در فارسی میانه، صورت «frē-būd»/«freh-būd» (فره‌بود/فریبود؛ یعنی بدون پسوند اسم‌ساز) نیز شواهدی دارد، اما باز با همان معنای اسمی؛ مثلاً در عبارت کلیشه‌ای «frē-būd ud abē-būd» (= افراط و تفریط؛ مثلاً ر.ک دینکرد هفتم، ۱۳۸۹: ۱۰۹). شواهد دیگری نیز از کاربرد این صورت بدون پسوند در ترکیب‌های «frē-būd-x^{w}ārišn-īh» (= پرخوری) و «frēbūd-menišn-īh» (منشِ مفرطانه‌داشتن) دیده می‌شود (ر.ک شواهد منقول در پیکرهٔ پارسیگ برای لغات مذکور: https://www.parsigdatabase.com). به‌نظر می‌رسد که «فرابوذ» در شعر ابونواس، شاهدی است برای وجود صورتِ فاقدِ پسوند «-īh» اما در معنای وصفی. در تأیید این فرضیه، باید به لغاتی با ساختار مشابه در فارسی میانه و فارسی نو اشاره کنیم: «hamāg-būd-īh» (به‌معنای همیشه‌بودن، ازلیت) که صورت وصفی‌ای به‌شکل «hamāg-būd» (= ازلی، همواره‌بوده) نیز دارد (ر.ک سامانهٔ جست‌وجوی پارسیگ)؛ یا به‌عنوان نمونه‌ای بسیار مهمتر باید به «wany-būd-īh» و «wany-būdag-īh» (= تباهی و ضلال؛ ر.ک سامانهٔ جستجوی پارسیگ) اشاره کرد، که اتفاقاً همانند «فره‌بود/فره‌بودی» یک صورت بدون پسوندِ اسم‌سازِ «īh» اما در معنای اسمی به‌صورت «wanē-būd» نیز دارد. این لغت به‌احتمال قوی اصلِ همان لغتی است که در متون کهن فارسی نو به‌شکل گم‌بودگی/گم‌بودی به‌معنای ضلال و تباهی آمده، و جالب است که در متون فارسیِ نو، صورتِ وصفی آن به‌شکلِ «گم‌بوده» شواهد متعدد دارد، درحالی‌که در متون فارسی میانه، شاهدی برای صورت وصفی (که منطقاً باید به‌صورتِ فرضیِ «wany-būd-(ag)*» باشد) دیده نشده است (درمورد ارتباط ریشه‌شناختی صورت پهلوی کلمه با صورت آن در فارسی نو ر.ک مکنزی (McKenzie)، ۱۹۷۹؛ قائم‌مقامی، ۱۳۹۴ب؛ برای شواهد متعدد لغت در متون کهن فارسی نو، ر.ک سامانهٔ دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی). بنابراین، هیچ عجیب نیست اگر در بعضی گونه‌های فارسی میانهٔ متأخر یا فارسی نو متقدم، از صورتِ اسمیِ «فره‌بودی» نیز صورتِ وصفیِ «فره‌بوذ» مشتق شده باشد، زیرا اتفاق کاملاً مشابهی درمورد لغت «گم‌بودگی/گم‌بوده» افتاده است.

[۲] به‌عنوان یک احتمال ضعیف نیز، شاید بتوان فرابوذ را حاصل حذف «y» از صورت «frāy» (گونهٔ دیگر پسوند «freh» در فارسی میانه) دانست؛ بااین‌حال آن توجیه که در بالا آمده، محتمل‌تر به‌نظر می‌رسد.

متون فارسی پس از اسلام شاهدی ندارد، اما بیت ابونواس نه‌تنها شاهدی برای حفظ این لغت در برخی گونه‌های فارسی پس از اسلام است، بلکه تحولی دستوری (اشتقاق صورت وصفی از صورت اسمی با پسین‌سازی) نیز برای این لغت نسبت به شواهد فارسی میانهٔ آن نیز نشان می‌دهد[۱].

۳-۳. نِبَرْدَج (= نبرده، آزموده، جنگی)

در یکی از طردیات[۲] ابونواس که تنها در روایت حمزهٔ اصفهانی ذکر شده، دو شطر زیر در وصف یک زُرّق (شاهین/باز سفید) آمده است (تصحیح و ترجمهٔ فارسی براساس طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۵۰):

بِضَرْبَةٍ مِنْ طائِرٍ نِبَرْدَجٍ
شاهٍ مِنَ الطَّيْرِ عَتيقِ الْمَخْرَجِ

([این زرق به سر هوبرهٔ چست و چابک ضربه زد]، ضربه‌ای از پرنده‌ای نَبَرده، شاهی گرامی‌نژاد از جملهٔ طیور)

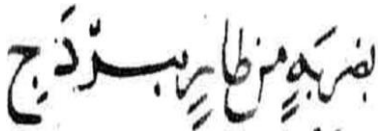
لغت پایانی شطر اول (نبردج) در تصحیح اوالد واگنر از *دیوان ابونواس* (ابونواس، ۲۰۰۶-۱۹۷۲: ۲۶۴)، به‌صورت «بِبَرْدَجٍ» ضبط شده، که منطقاً جار و مجروری است مرکب از حرف جر «بِ» و کلمهٔ «بردج»، که به‌نظر ما، چنانکه توضیح خواهیم داد، ضبطی ناصحیح بوده که نه از حیث نسخه‌شناختی قابل تأیید است و نه معنای محصلی برای بیت می‌سازد. محققان معاصر نیز، همین ضبط را پذیرفته‌اند، و «بردج» را معربِ «برده» درنظر

---

[۱] در اینجا بد نیست در توضیح ضبط «مسرف» به‌عنوان معادل عربی «فرابوذ» در نسخهٔ ۳۷۷۴ فاتح اشاره کنیم که احتمالاً نسخهٔ ۳۷۷۴ فاتح، علامهٔ الاهمال حرف سین در «مُسرف» را -که احتمالاً در نسخهٔ اصل خود بوده- با سه‌نقطهٔ حرف شین خلط کرده و ضبط غلط «مشرف» را به متن آورده است.

[۲] طردیات به اشعاری در ادب عربی اطلاق می‌شود که در آن‌ها وصف شکار -عمدتاً با استفاده از حیوانات مخصوص شکار همچون باز و شاهین و سگ و یوز- می‌آید. این اشعار عمدتاً در قالب ارجوزه است و عمدهٔ آنها سرودهٔ شاعران عهد عباسی است. در این اشعار -خصوصاً درمورد اشعاری که به وصف شکار با شاهین و باز می‌پردازد- لغات فارسی زیادی دیده می‌شود؛ زیرا این شیوه‌های شکار دراصل توسط اشراف ایرانی به دربار عباسی برده شده و اصطلاحات خاص آن عمدتاً لغات فارسی است (دراین‌مورد ر.ک آذرنوش، ۱۳۹۲).

گرفته‌اند. آذرتاش آذرنوش (۱۳۹۲)، «بردج» را مضاف برای «شاه» در شطر بعد درنظر گرفته، که البته خوانش پر تکلفی است؛ زیرا در شعر عربی نمی‌توان نمونه‌ای از آوردن مضاف در قافیه و آوردن مضاف الیه در صدر بیت یا شطر بعد پیدا کرد. جیمز مونت‌گومری (۲۰۱۴: ۳۸) نیز در ترجمهٔ بیت به انگلیسی، عبارت «ببردج» را به‌صورت «in captivity» (= در اسارت) برگردانده است، که با عبارت عربی تطابق ندارد (برای این خوانش، یا «بردج» را باید به‌صورت اسمی «بردگی» معنا کنیم، یا با تکلف، «بردج» را در معنای «عموم بردگان» درنظر بگیریم). البته با ضبط «ببردج» می‌توان خوانش دیگری نیز داشت که معاصرین به آن توجه نکرده‌اند؛ اگر «بردج» را معربّ «پرده» بگیریم؛ چنانکه مثلاً در *یواقیت‌العلوم* قزوینی نیز به این لفظ معرب اشاره شده است (قزوینی، ۱۳۴۵: ۱۵۶)[۱]؛ دراین‌صورت، می‌توان عبارت «ببردج» را متعلق به «طائر» (که همان شاهین است) دانست و آن را اشاره‌ای به کلاه باز برای پوشاندن چشمش تعبیر کرد. بااین‌حال، به‌نظر ما، اساساً ضبط بیت اشکال دارد و باید با رجوع به نسخه‌های خطی متن، ضبط اصیل و صحیح را پیدا کرد. از میان شش نسخهٔ مهم *دیوان ابونواس* به‌روایت حمزهٔ اصفهانی که اوالد واگنر برای تصحیح *دیوان* مورداستفاده قرارداده (ر.ک بحث مربوط بر بخش ۵-۲)، تنها یک نسخه دارای این دو شطر بوده، که همان نسخهٔ ۳۷۷۴ کتابخانهٔ فاتح است که در بخش ۳-۲ آن را معرفی کردیم. نکتهٔ مهم این است که در این نسخه، عبارت موردموردبحث بدون نقطه برای دندانهٔ اول ضبط شده (ر.ک تصویر ۲) و بنابراین، اساساً هیچ دلیلی وجود ندارد که دندانهٔ اول این کلمه «ب» خوانده شود.

تصویر ۲: از نسخهٔ شمارهٔ ۳۷۷۴ کتابخانهٔ فاتح (ابونواس، بی‌تا: ۲۳۳ر)

اما برای دریافتن ضبط صحیح این لغت، می‌توان به نسخهٔ شمارهٔ ۸۵۱ کتابخانهٔ حسین چلبی اشاره کرد. این نسخه تبار نزدیکی با نسخهٔ ۱۰۹۹ راغب‌پاشا دارد و به‌رغم برخی

[۱] این شاهد از طریق سامانهٔ جستجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی یافت شد.

اغلاط در ضبط ابیات و خصوصاً در زیروزبرگذاری‌ها (ر.ک طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۳۷)، اهمیت ویژه‌ای در تعیین ضبط لغت موردبحث ما پیدا می‌کند. در نسخهٔ ۸۵۱ حسین چلبی (ابونواس، ۹۹۰ ق.: ۱۷۷پ–۱۷۸ر)، لغت به‌صورتِ «نَبُردَج» ضبط شده. باتوجه به اشکالات متعدد در زیروزبرگذاری‌ها در این نقطه، و ضبطِ نسخهٔ ۳۷۷۴ فاتح، ضبط صحیح عبارت به‌نظر ما «نِبَردَجِ» است، یعنی صورت معرّب از «nibardag» در فارسی میانه به‌معنای «آزموده و مجرب» و همچنین در متون مانوی به‌معنای «جنگی»[۱] (در شطر ابونواس هر دو معنای قابل پذیرش است)؛ این لغت درواقع همان لغتِ مشهورِ «نبرده» در فارسی نو است، مثلاً در عبارتی چون «نبرده‌سوار»[۲] (شواهد متعدد این لغت در *شاهنامه* را ببینید در رواقی، ۱۳۸۹: ۲۰۷۴/۲). ضبط «نبردج» در شعر ابونواس هم می‌تواند ازحیث نسخه‌شناختی قابل دفاع باشد، هم معنای مناسبی به بیت می‌دهد، و هم با لغتِ فارسیِ «شاه» در شطر بعد نیز تناسب دارد.

۴-۳. اُسْتُرجه (= سترگ، بدخو)

ابونواس این لغت را سه بار در *دیوان* خود به‌کار برده (ر.ک ابونواس، ۱۹۷۲–۲۰۰۶: ۸۳/۲، ۱۱۸/۵، ۵۲۴/۵؛ نیز طبیب‌زاده، ۱۴۰۴الف: ۶۹، ۷۲، ۷۶)، که ما تنها یک شاهد آن را اینجا ذکر می‌کنیم (تصحیح و ترجمهٔ فارسی براساس همان: ۷۶):

---

[۱] ر.ک مکنزی، ۱۹۶۸: ۵۹؛ دورکین مایسترارنست (Durkin-Meisterernst)، ۲۰۰۴: ۲۳۹.

[۲] در اینجا باید توجه کرد که برخی لغات فارسی‌ای که ابونواس در فارسیات خود به‌کار برده، مأخوذ از زبان نوشتاری ایرانیان –خاصه زرتشتیان– در جنوب ایران است و صورتی کهن‌تر از صورت متوقع در دورهٔ حیات ابونواس را بازمی‌نمایند (صادقی، ۱۳۵۷: ۹۱). همچنین طبق تقریرات استاد علی‌اشرف صادقی، احتمال زیادی هست که ابونواس برخی لغات متداول در میان فارسی‌زبانان را به‌قیاس با برخی لغات، به‌صورتی کهن‌تر در می‌آورده، که از اهم این موارد، برگرداندن هاء ناملفوظ پایانی (a-) در کلمات فارسی به توالی جَ در عربی است. می‌دانیم که «a-» پایانی حاصل تحول از صورتِ کهن‌ترِ «ag-» حین گذار از فارسی میانه به فارسی نو است. بنابراین، اگر «نبردج» لغتی دخیل از فارسی میانه در گونه‌های عربی بین‌النهرین (یعنی محل زندگی ابونواس) نبوده باشد، احتمالاً خود ابونواس آن را به‌قیاس برخی لغات دخیل از فارسی میانه (مثلِ بنفسج) به‌صورت «نبردج» درآورده است.

إِذًا عَلی الطَّریقِ لی دَلّالَهْ / خَلّابَهٌ اُسْتُرْجَهٌ مُحْتالَهْ

(ناگاه بر سر راه من دلاله‌ای بود مکار و سترگ و محتال)

اولین‌بار مجتبی مینوی (۱۳۳۳) متذکر این لغت فارسی‌الاصل در شعر ابونواس شد؛ بااین‌حال او به‌روشنی این لغت را معنا نکرده است. در تحقیقات بعدی گرچه معنای لغت به‌درستی گزارش شده اما به‌نظر می‌رسد که شرح و توضیح بیشتری برای این لغت لازم است، و ازاین‌رو، ما در اینجا به این لغت می‌پردازیم. مینوی معنای «استرجهٔ» را «استره و استرگ» گزارش کرده است؛ درحالی‌که «استره» به‌معنای تیغ سرتراشی است ولی «استرگ» که منطقاً گونهٔ دیگر لغت «سُتُرگ» است، هیچ ارتباطی به «استره» ندارد. صادقی (۱۳۵۷: ۹۰) براساس توضیحات حمزهٔ اصفهانی درباب این لغت (ر.ک ابونواس، ۲۰۰۶-۱۹۷۲: ۸۳/۲) به‌درستی بیان کرده که این لغت معرب «اُستُرگ»، و معنی آن همانطور که حمزهٔ اصفهانی گفته، «صفیق الوجه» است[۱]. برای توضیح بیشتر، باید بگوییم که «صفیق‌الوجه» به‌معنای «سخت‌رو» و گستاخ و تندخو (ر.ک دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «صفیق» و «سخت‌رویی»). «اُستُرگ» نیز گونهٔ دیگری است از واژهٔ «سُتُرگ» (هر یک از این دو گونه، حاصل شکستن خوشهٔ آغازین «st» در صورت کهن‌تر فارسی میانهٔ «sturg» بوده است (ر.ک مکنزی، ۱۹۶۸: ۷۸)، یکی (سُتُرگ) با درج مصوت در میان دو صامتِ خوشه (anaptyxis) و دیگری با درج مصوت در آغاز خوشه (prothesis)). البته ناگفته نماند که تاء مربوطه در «استرجهٔ» ممکن است منعکس‌کنندهٔ تکواژ (ـه) (اصطلاحاً هاء ناملفوظ) فارسی باشد که خود تحول‌یافته از پسوند تحبیب/تصغیرِ «ag-» در فارسی میانه است: (sturg-ag > usturga). «سُتُرگ» خود دارای معانی مختلفی ازقبیلِ «درشت و ستبر»، «دلیر»، «خشن»، و همچنین، «بی‌شرم و گستاخ و تندخو» نیز هست. در اینجا چند نمونه از شواهد متعدد کاربردِ گونهٔ «سُتُرگ» را در همان معنای «صفیق‌الوجه» و «بی‌حیا» و «تندخو» در متون فارسی نو می‌آوریم (در

[۱] آذرتاش آذرنوش، ۱۳۹۲ نیز همین مطلب را نقل کرده و البته «استرجهٔ» را به‌اشتباه معرب «اُستُرک» دانسته، درحالیکه همانطور که صادقی گفته، «استرجهٔ» معرب «استرگ» است.

یافتن شواهد از سامانهٔ جستجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی نیز بهره برده‌ایم؛ نیز ر.ک دهخدا، همان: ذیل لغت «سترگ»):

نکردیم بی‌رای شاه بزرگ / که بنده نباید که باشد سترگ (فردوسی، ۱۳۸۶: ۲۳۴/۱)

قوی‌استخوان، جلد و بینی‌بزرگ / سیه‌چرده و تندگوی و سترگ (همان: ۴۹۶/۷)

تو ماهیکی ضعیفی و بحر است / این دهر سترگ بدخوی داهی (ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۱۰۶/۱)

۵-۳. زیرک (= زیرک، چست و چابک)

در روایتِ محتملاً متعلق به توزون از *دیوان ابونواس* (ابونواس، ۱۹۷۲-۲۰۰۶: ۴۲۰/۱)، طردیه‌ای در وصف نوعی باز کوچک (یؤیؤ) روایت شده که در شطر نخست شعر، باز متصف به صفت «زیرک» شده است:

قَدْ أَغْتَدی بِیُؤْیُؤٍ زیرَکٍّ
عالٍ عَلی أَتْرابِهِ بِالْفَتْکِ

(بامدادان با بازکی زیرک و چابک [برای شکار] اغلب بیرون می‌روم که در کمین‌گشایی و حملهٔ مفاجاهٔ از هم‌سالان خود برتر است)

در هیچ‌یک از تحقیقات موجود در باب عناصر واژگانی فارسی در شعر ابونواس، به این لغت اشاره نشده است (ر.ک بخش پیشینهٔ پژوهش در همین مقاله)، اما مشخص است که صفت زیرک، همان صفت مشهور در فارسی است که به کیاست و چستی و چابکی دلالت دارد. نکتهٔ مهم درباب دلالت دقیق این لفظ بر چابکی و سرعت پرندهٔ شکاری است که در بازنامه‌ها و عجایب‌المخلوقات‌های فارسی نیز منعکس شده، و بنابراین، بعید نیست که لفظ زیرک به‌عنوان صفت باز، اصطلاح خاصی نزد بازداران ایرانی بوده که در میان اشراف عباسی نیز کاربرد داشته و در این شعر منسوب به ابونواس نیز به‌جای مانده است (پیشتر دربارهٔ فارسی‌الاصل‌بودن بسیاری از مصطلاحات شکار در آثار منظوم و منظوم عربی اشاره کردیم). به‌عنوان یک نمونه، عبارت زیر از *بازنامهٔ نسوی* (قرن پنجم ق.) را نقل می‌کنیم (منقول از سامانهٔ دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی؛ در همین

سامانه شواهد بیشتری در سائر متون فارسی نیز برای باهم‌آیی «باز» و «زیرک» دیده می‌شود): «و چون در بازی اینها یافت شود، دلیل فراهت و زیرکی بود و این در بازنامه‌های عراقیان و خراسانیان است». این شاهد تاحد جستجوی نگارنده، کهن‌ترین نمونهٔ وصف «باز» به صفت «زیرک» در متون فارسی است. اهمیت شاهد موردبحث از *دیوان ابونواس* به‌روایت توزون، همین استعمال صفت «زیرک» درمعنای چابکی به‌عنوان صفتی برای باز است که باتوجه به تاریخ این روایت (قرن چهارم ق.)، از کهن‌ترین شاهد استعمال این صفت برای باز در متون فارسی (یعنی *بازنامهٔ نسوی* در قرن پنجم ق.) نیز کهن‌تر است. همانطور که در مورد کلمهٔ «بخ/کخ» (ر.ک ۳-۱) دیدیم، در این‌جا نیز لغتی فارسی و بدون تشدید در محل قافیه با تشدید آخر آمده است. شاید درمورد «بخ/کخ» بتوان تشدید خاء را نوعی تعریب و به‌منظور تطبیق آن با الگوی ریشهٔ سه‌حرفی در عربی دانست، اما درمورد «زیرک» ظاهراً دلیل تشدید کاف، رعایت وزن و قافیه بوده است (البته برای اظهار نظر دقیق دراین‌باره به بررسی بیشتر نیاز است).

۴. نتیجه‌گیری

در این مقاله از منظری ریشه‌شناختی و با بحث در نسخ خطی کهن *دیوان ابونواس*، به بررسی چند لغت فارسی‌الاصل در این *دیوان* پرداختیم (شامل: کُخ/بُخ (= لولو)، فرابوذ (= افراط‌کار)، «نِبَردَج» (نبرده، آزموده، جنگی)، استرجهٔ (= سُتُرگ، سخت‌روی، بی‌شرم)، و زیرک (= زیرک و چابک)). ما ضمن شرح مشکلات این لغات و تبیین ریشهٔ آنها، بر ضرورت توجه به فارسیات در مطالعات متن‌شناختی و زبانشناسی تاریخی زبان فارسی تأکید کردیم. باید توجه کرد که فارسیات منسوب به ابونواس در صورت صحت انتساب، متعلق به قرن دوم هجری، و در صورت عدم صحت انتساب، حداکثر متعلق به قرن چهارم هجری است (یعنی تاریخ جمع روایات سه‌گانهٔ *دیوان*؛ تعیین صحت انتساب این اشعار و به‌تبع آن، تاریخ سرایش آن‌ها بسیار دشوار -اگر نگوییم غیرممکن- است، ر.ک واگنر،

۱۹۶۵: ۱)؛ بنابراین، برخی ابیات ابونواس را می‌توان کهن‌ترین شاهد برای استعمال برخی لغات فارسی دانست، به‌نحوی که شواهد آنها در متون فارسی یک یا حتی چند قرن با دورهٔ حیات ابونواس یا حتی دورهٔ جمع روایات *دیوان* او فاصله دارند.

- مشارکت‌های نویسنده:

این پژوهش به پیشنهاد نویسنده اول و گردآوری اطلاعات و مطالب توسط نویسنده دوم و تحلیل و بقیه مطالب مربوط به متن بر عهده نویسنده اول بوده است. ویراست و مسئولیت نهایی مقاله بر عهده نویسنده مسئول است.

- تضاد منافع:

نویسندگان هیچ تضاد منافع احتمالی پیرامون تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله را اعلام نکردند.

- تقدیر و تشکر:

این پژوهش فاقد تشکر و قدردانی است.

-منابع مالی:

نویسندگان هیچ گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکردند.

منابع

- ابونواس، حسن بن هانئ (۱۹۷۲-۲۰۰۶). *دیوان ابونواس*، تصحیح اوالد واگنر با همکاری گرگور شولر. ویسبادن: هاراسویتز.
- ابونواس، حسن بن هانئ (۶۲۴ ق.). *دیوان ابونواس*، نسخهٔ شمارهٔ ۳۷۷۵. استانبول: کتابخانهٔ فاتح.
- ابونواس، حسن بن هانئ (۹۹۰ ق.). *دیوان ابونواس*، نسخهٔ شمارهٔ ۸۵۱ بورسه: کتابخانهٔ حسین چلبی.
- ابونواس، حسن بن هانئ (بی‌تاب). *دیوان ابونواس*، نسخهٔ شمارهٔ ۳۷۷۴. استانبول: کتابخانهٔ فاتح.
- آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۳). «ابونواس». *در باب ادب تازی (مجموعه‌مقالات آذرتاش آذرنوش)*، به‌کوشش رضوان مساح. تهران: بنیاد دایرهٔ المعارف بزرگ اسلامی، ص ۲۲۷-۲۷۷.
- اسدی طوسی (۱۳۱۹). *لغت فرس*، به‌تصحیح عباس اقبال. تهران: چاپخانهٔ مجلس.
- الجاحظ (۱۹۹۸). *البیان والتبیین*، تحقیق عبدالسلام محمد هارون. قاهره: مصر.
- العوضی، محمد صدیق (۱۳۴۸). *ابونواس و فارسیات او و تأثیری که در ادبیات فارسی داشته است* (پایان‌نامهٔ دکتری). تهران: دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.

- ایمانیان، حسین (۱۴۰۱). «واژگان پارسی و قافیهٔ شعر تازی»، *ادبیات تطبیقی*، ۲/۱۱، ۱۲۵-۱۵۰.
- بهار، محمدتقی (۱۳۱۷). «شعر در ایران (۸)». *نشریهٔ مهر*، ۱۱/۵، ص ۱۰۶۹-۱۰۷۶.
- *تاریخ سیستان* (۱۳۵۲). تصحیح ملک الشعرای بهار. چاپ دوم. تهران: اداره کل نگارش وزارت فرهنگ و هنر.
- دبیرسیاقی، محمد (۱۳۵۴). *فهرست الفبایی لغات و ترکیبات فارسی السامی فی الاسامی*. تهران: بنیاد فرهنگ.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامهٔ دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- *دینکرد هفتم* (۱۳۸۹). به‌کوشش محمدتقی راشد محصل. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- رواقی، علی (۱۳۸۹). *فرهنگ شاهنامه*. تهران: مؤسسهٔ تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری.
- سامانهٔ جستجوی پارسیگ (parsigdatabase.com)
- سامانهٔ جستجوی دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی (Dadegan.apll.ir)
- سبزیان‌پور، وحید؛ رضایی، صدیقه؛ خسروی، سمیره (۱۳۹۲). «جستاری در کشف پیوندهای ادب فارسی و عربی (مورد پژوهش: کنایه در مثنوی و ادب عربی)». سمنان: *مطالعات زبانی و بلاغی*. ۷ ۷۵-۱۰۶.
- صادقی، علی‌اشرف (۱۳۵۷). *تکوین زبان فارسی*. تهران: دانشگاه آزاد ایران.
- صادقی، علی‌اشرف (۱۳۹۴). «پژوهش‌های لغوی: دیهیم-داهیم». تهران: *فرهنگ‌نویسی*. ۱۳ ۳-۴۱.
- طبیب‌زاده، آریا (۱۴۰۴الف). *شرح و تحلیل فارسیات و معربات ابونُواس* (پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد). تهران: دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
- طبیب‌زاده، آریا (۱۴۰۴ب). «یادداشت‌های لغوی و ادبی (۵): نکاتی دربارهٔ فارسیات ابونواس». قم: *آینهٔ پژوهش*. ۳۶ (۲۱۳) ۲۵۹-۲۷۸.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶). *شاهنامه*، تصحیح جلال خالقی مطلق. تهران: بنیاد دایرهٔ المعارف بزرگ اسلامی.
- فرزانه، بابک (۱۴۰۳). «فارسیات». *ذیل دوم دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی*، به‌سرپرستی مسعود جعفری جزی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- قائم‌مقامی، سید احمدرضا (۱۳۹۴الف). «ریشه‌شناسی و زبان فارسی (مقدمات)». تهران: *فرهنگ‌نویسی* ۹ ۷۸-۴۵.

- قائم‌مقامی، سید احمدرضا (۱۳۹۴ب). «نقد *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*». تهران: *فرهنگ‌نویسی*. ۱۰ ۱۸۱-۱۴۷.

- قزوینی، طاهر بن احمد (۱۳۴۵). *یواقیت العلوم ودراری النجوم*، تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- کردی نیشابوری، یعقوب بن احمد (۱۳۵۵). *البلغة فی اللغة*، تصحیح مجتبی مینوی و فیروز حریرچی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- میدانی، ابوالفضل (۵۳۷ ق.). *السامی فی الاسامی*، نسخهٔ خطی شمارهٔ Or.B523. سن‌پترزبورگ: فرهنگستان علوم روسیه.

- ناصر خسرو (۱۳۵۷). *دیوان ناصر خسرو*، تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- همو (۱۴۰۰). *لغت فرس (نسخه‌برگردان شش دستنویس)*، با مقدمهٔ علی‌اشرف صادقی و جواد بشری. تهران: بنیاد موقوفات افشار.

سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۸). *دیوان سنایی*، تصحیح مدرس رضوی. تهران: سنایی.

-فرخی سیستانی (۱۳۹۳). *دیوان فرخی سیستانی*، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: زوار.

References

– Abu Nuwas, Hasan ibn Hani' (1227). *Diwan of Abu Nuwas*, Manuscript No. 3775. Istanbul: Fatih Library [in Arabic].

– Al-Awadi, Mohammad Sediq (1969). *Abu Nuwas, his Farisiyyat, and his Influence on Persian Literature* (PhD thesis). Tehran: Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran [in Persian].

– Al-Jahiz (1998). *Al-Bayan wa al-Tabyin*, ed. Abd al-Salam Muhammad Harun. Cairo [in Arabic].

– Asadi Tusi, Abu Mansur (1940). *Lughat-e Furs*, ed. Abbas Eqbal. Tehran: Majlis Printing House [in Persian].

– Azarnush, Azartash (2004). "Abu Nuwas". *On Arabic Literature*, ed. Rezvan Massah. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Foundation, p. 227-277 [in Persian].

– Bahar, Mohammad-Taqi (1938). "Poetry in Iran (8)". *Mehr*, 5/11, p. 1069-1076 [in Persian].

– Dabirsiyaghi, Mohammad (1975). *Alphabetical Index of Words and Persian Compounds of al-Sami fi al-Asami*. Tehran: Farhang Foundation [in Persian].

– Dehkhoda, Ali-Akbar (1998). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press [in Persian].

– *Dinkard (the 7th Book)* (2010). ed. Mohammad-Taqi Rashed Mohassel. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies [in Persian].
– -Durkin-Meisterernst, Desmond (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout: Brepols.
– Farrokhi Sistani (2014). *Diwan of Farrokhi Sistani*, ed. Mohammad Dabirsiyaghi. Tehran: Zavvar [in Persian].
– Farzaneh, Babak (2024). "Farisiyyat". *The Encyclopedia of Persian Language and Literature*, vol. 2, ed. Masoud Jafari Jazi. Tehran: Academy of Persian Language and Literature [in Persian].
– Ferdowsi, Abolqasem (2007). *Shahnameh*, ed. Djalal Khaleghi-Motlagh. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Foundation [in Persian].
– -Harb, Lara (2019). "Persian in Arabic Poetry: Identity Politics and Abbasid Macaronics". *Journal of the American Oriental Society*. 139(1) 1-21.
– *Idem*. (1582). *Diwan of Abu Nuwas*, Manuscript No. 851. Bursa: Huseyin Chelebi Library.
– *Idem*. (1972-2006). *Diwan of Abu Nuwas*, ed. Ewald Wagner with Gregor Schoeler. Wiesbaden: Harrassowitz.
– Idem. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*, London: Oxford University of Press.
– *Idem*. (2015). "Lexicographical Studies: Dayhim-Dahim". Tehran: *Lexicography*, 13, pp. 3-41 [in Persian].
– *Idem*. (2015b). "Review of *an Etymological Dictionary of the Persian Language*". Tehran: *Lexicography*, 10, pp. 147-181 [in Persian].
– *Idem*. (2021). *Lughat*-e *Furs (Facsimile of Six Manuscripts)*, with an introduction by Ali-Ashraf Sadeghi and Javad Bashari. Tehran: Afshar Endowment Foundation [in Persian].
– *Idem*. (2025b). "Lexical and Literary Notes (5): Notes on Abu Nuwas's Farisiyyat". Qom: *Ayeneh-ye Pazhuhesh*, 36 (213), pp. 259-278 [in Persian].
– *Idem*. (n.d.). *Diwan of Abu Nuwas*, Manuscript No. 3774. Istanbul: Fatih Library [in Arabic].
– Imanian, Hossein (2022). "Persian Words and Rhyme of Arabic Poems". *Comparative Literature* (*Nameh-ye Farhangestan*), 11/2, p. 125-150 [in Persian].
– Kordi Nayshaburi, Ya'qub ibn Ahmad (1976). *al-Balghah fi al-Lughah*, ed. Mojtaba Minovi and Firuz Harirchi. Tehran: Iran Culture Foundation [in Arabic and Persian].

– -Mahdavi Damghani, Ahamad (2013). "*Fāresīyāt*". *Encyclopedia Iranica*.
– Maydani, Abu al-Fadl (537 AH). *al-Sami fi al-Asami*, Manuscript No. Or.B523. St. Petersburg: Russian Academy of Sciences [in Arabic and Persian].
– McKenzie, David. (1979). "Mani's Šāburagān". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 42(3) 500-534.
– -Montgomery, James. (2014). *A Demon Spirit: Arabic Hunting Poems*, New York: New York University Press.
– Naser Khosrow (1978). Diwan of Naser Khosrow, ed. Mojtaba Minovi and Mehdi Mohaghegh. Tehran: University of Tehran Press [in Persian].
– Qaemmaqami, S. Ahmadreza (2015a). "Etymology and the Persian Language (Some Preliminary Remarks)". Tehran: *Lexicography*, 9, pp. 45-78 [in Persian].
– Qazvini, Tahir ibn Ahmad (1966). *Yavaqit al-Ulum wa Darari al-Nujum*, ed. Mohammad-Taqi Daneshpazhuh. Tehran: Iran Culture Foundation [in Persian].
– Ravaqi, Ali (2010). *Dictionary of the Shahnameh*. Tehran: Institute for Compilation, Translation and Publication of Artistic Works [in Persian].
– Sabzianpour, Vahid; Rezaei, Seddigheh; Khosravi, Samire (2013). "An Inquiry in the Exploration of Persian and Arabic Literature Connection (the Case of Irony in Masnavi Manavi and Arabic Literature". Semnan: *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*, 4(7), pp. 75-106 [in Persian] (Doi: https://doi.org/10.22075/jlrs.2017.1793).
– Sadeghi, Ali-Ashraf (1978). *The Formation of the Persian Language*. Tehran: Iran University Press [in Persian].
– Sana'i, Abu al-Majd Majdud ibn Adam (2009). *Diwan of Sana'i*, ed. Modarres Razavi. Tehran: Sana'i [in Persian].
– -Schoeler, Gregor. (2014). "Abū Nuwās' Poem to the Zoroastrian Boy Bihrūz: An Arabic 'Sawgand-nāma' with A Persian 'Kharja'". *The Rude, the Bad and the Bawdy: Essays in Honor of Professor Geert Jan van Gelder*, ed. A. Talib et al. Cambridge: Gibb Memorial Trust, p. 66-79.
– -Shakib, Mahmood (1982). *The Influence of Persian Culture During the Early ʿAbbāsīd Times: A Study of Abū Nuwās' Poetry* (PhD Dissertation). Washington: University of Washington.
– Tabibzadeh, Arya (2025a). *An Analysis of the Fārisiyyāt and Muʿarrabāt in the Dīwān of Abū Nuwās* (M.A. Thesis). Tehran: Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran [in Persian].

– *Tarikh-e Sistan (History of Sistan)* (1973). ed. Malek al-Shoʿara Bahar. 2nd edition. Tehran: General Department of Writing, Ministry of Culture and Art [in Persian].
– –Wagner, Ewald (1958). *Die Überlieferung des Abū Nuwās-Diwān und seine Handschriften.* Mainz und Wiesbaden: Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Franz Steiner Vwerlag GmbH.